
TÜRKİYE İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNDE MİLLİ İKTİSAT VE KIRSALA BAKIŞLARI

THE CONCEPT OF NATIONAL ECONOMICS AND THE RURAL PERSPECTIVE IN TURKISH ECONOMIC THOUGHT

ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСОВ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В ТУРЕЦКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

M. Ali SAĞLAM*

ÖZ

Osmanlı düşün insanında çevresindeki dünyayı sorgulayan ve bu bağlamda iktisadi düşüncü de içine alan perspektifi 19. yy'ın ilk yarısından itibaren bir yeni çerçeveye oturmaya başlamıştır. Düşünüş şekli önce yerelin izlerini (*kanuni kadime dönme*) daha belirgin içinde barındırır iken zaman içinde modern dünyanın kavram setlerinin etkisi altına girerek dönüşümün etki-tepki karşılığında aydınlanmacı bir hatta ilerlemiştir. Bu evrimde Tanzimat ve Tanzimat'a tepki olarak doğan milli iktisat okulunun gözardı edilemez katkıları olmuştur. Bu bağlamda iktisat ilmi içinde/dışında yazan fakat iktisadi hayata dair söz söyleyen çokça düşünür Osmanlı iktisadi düşüncenin evrilmesinde etkili olmuşlardır. Bu çalışmada terakki/kalkınma bağlamında düşün insanların iktisadi meselelere dair konuları ele alışlarındaki süreklilik/kopuşlar, ideolojik perspektifleri ile de ilişkilendirilerek kırsala bakışları etrafında açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Yöntem olarak Karl Polany'nin ekonomiye dair *biçimselci özselci* ikilemine dair tanımlaması içinde *özselcilikten* yana tavır alınarak ilerlenilmiştir. Bu bağlamda düşün insanların kırsal iktisadi ve toplumsal yapısına dair düşünceleri sorunsallaştırılmıştır. Sonuç itibariyle çalışmada Osmanlı düşün insanların kırsal iktisadi yaşamına dair tartışmalarında; kırsaldaki toplumsal eşitsizlikler, tarımda teknolojik gelişim, verimlilik, dış ticaretin tarım kesimindeki olumsuz etkileri, tarım mı sanayi ülkesi mi olacağı gibi temaları ağırlıklı olarak ele aldıkları gözlenmiştir. Bu kavram setleri ve tartışma temaları özellikle milli iktisat okulundan etkilenen düşünürler tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Bu bağlamda okulun önde gelen isimlerinden olan Namık Kemal, Ziya Gökalp, Ahmet Mithat Efendi, Akyiğitzade Musa ve Parvus Efendi'nin hem iktisada dair görüşleri hemde kırsala bakışları açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Milli İktisat, Kırsal, Toplumsal Eşitsizlik, Terakki, Feodalizm, Borçlanma.*

---

* OCID: 0000-0001-6617-7958, Dr. Öğretim Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF, İktisat Bölümü, Artvin/Türkiye, alisaglam@artvin.edu.tr

ABSTRACT

Since the first half of nineteenth century a new framework had emerged within which the perspectives of Ottoman intellectuals who made inquiries about the world they lived in and including economic thought as well had been gradually settled. While the way of thinking previously carried the traces of the local more explicitly (restoration of the old order) it came under the influence of the modernity conception sets in due course and in an action-reaction relation evolved towards an enlightenment path. The Reform Movement and the emerging reaction of “national school of economy” to it contributed to this evolutionary path and this can not be disregarded. In this context, many intellectuals inside and outside of the discipline writing and thinking about economic life and economic science influenced the evolution of Ottoman economic thought. This study analyses under the larger context of development/progress processes how those intellectuals dealt with economic problems, their breaks and continuities in their thinking, their ideological frameworks by focusing on their views about rural. As a methodology guideline Karl Polanyi’s duality of formalism/essentialism was taken into account and proceeds by choosing a more essentialist position. In this context intellectuals’ thinking on rural economic and social structure were problematized. As a result, it was observed that Ottoman intellectuals identified certain themes in their discussions over the rural economic life: social inequality in rural, technological development in agriculture, efficiency, the negative impacts of foreign trade on agricultural classes, industrial or rural society. These concept sets and discussion themes were frequently used by the thinkers who were especially influenced by the “national school of economy”. In this context, the views of the leading figures of the national school of economy-Namık Kemal, Ziya Gökalp, Ahmet Mithat Efendi, Akyığıtzade Musa and Parvus Efendi-related with both economics and the rural perspective were tried to be revealed.

Key Words: *National Economy, Rural, Social Inequality, Progress, Feudality, Debt-making.*

АННОТАЦИЯ

Начиная с первой половины 19-го века, взгляды османских мыслителей, критически осмысливающих окружающий мир, в том числе его экономическую составляющую, начали обретать новые основания. Образ мышления, которому ранее были присущи следы локальности (обращение к своду законов «кануни кадим»), со временем начинает развиваться в русле Просвещения, под влиянием трансформирующего и стимулирующего воздействия ряда понятий мира эпохи модерна. Неоспоримый вклад в эту эволюцию внесли Танзимат и возникшая в качестве реакции на Танзимат национальная экономическая школа. На развитие османской экономической мысли повлияло множество мыслителей, как тех, кто писал в рамках экономической науки, так и тех, кто касался вопросов экономической жизни опосредовано. В этом исследовании, в контексте развития экономики (терраки), предпринята попытка, высветить элементы преемственности /отрыва от традиции, в способах рассмотрения османскими мыслителями проблематики сельской местности, с учетом их идеологической позиции. В качестве метода, исследование придерживается эссенциалистской позиции, опираясь на описаную Карлом Поляни формалистско-эссенциалистской дилемму в определении экономики. В этом контексте, были взяты на рассмотрение взгляды мыслителей на социально-экономическую структуру сельской местности. Как показывают результаты исследования, в дискуссиях о сельской экономической жизни османские мыслители преимущественно касались вопросов социального неравенства, проблем технологического развития, производительности труда и негативных последствий внешней торговли в сельском

хозяйстве, а также обсуждали быть ли Османской империи индустриальной или же сельскохозяйственной страной. Эти понятия и темы для обсуждения часто использовались мыслителями, особенно находящимися под влиянием национальной школы экономики.

Ключевые слова: *Национальная экономика, сельское хозяйство, социальное неравенство, прогресс, солидарность, феодализм, государственный интервенционизм, заимствование.*

Giriş

Terakki, çevresindeki dünyanın değişimi karşısında çözüm arayan Osmanlı aydınının 19. yy ikinci yarısından 20 yy erken dönemine kadar sorunları ele alışında evrimci bir perspektiften bakışını tarif eden en önemli kavramlardan bir tanesidir. Bugünün kavram setleri içerisinde kalkınmaya denk gelen terakki kavramı esas olarak kapitalizme geç eklemlenen bir ülkenin Tanzimat evresinde “*kısa sürede yasal düzenlemelerle maazallah hemen Avrupalılar gibi olacağı*” yanılığına tepki olarak ortaya çıkan ve o dönemi “*tanzimat kafası olarak tanımlayan*” milli iktisat okulu başta olmak üzere, eleştireye uğrayan klasik okulun temsilcileri (Manchester okulu) veya devamcılarının yanı sıra Marksistlerin/sosyalistlerin içinde yer aldığı hemen her iktisadi okulun sıkça gündemde tuttuğu/kullandığı bir kavramdır. Bu kavramın kendisi sadece söylemin hegemonyasını temsil etmez. Aynı zamanda kendi içinde devinen iktisadi evrimin nasıl bir yere ulaştırmayı hedeflediklerini içeren bir muhtevaya da sahiptir. Geç dönem Osmanlı aydınının diline pelesenk olmuş bu kavramın kendisinin ötesinde dönem aydını Osmanlı’yı içine düşüştüğü bu çıkmazdan nasıl çıkarılacağına dair kafa yormasının sınırlarına da gönderme yapar. Bundan mütevellit toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimin bu dönem düşünürleri içinde nasıl tartışıldığı ve söz konusu tartışmaların nasıl bir evrilmeye konu olduğu bu çalışmanın temel sorunsal alanıdır. Bu bağlamda terakki ile sınırlı olmayan modern dönem politik ekonominin mottolarından olan gelişme, sanayileşme, verimlilik gibi kavramlarda aydınların sıklıkla kullandıkları kavramlar olarak setin diğer başat kavramları olmuşlardır. Düşünürler bu mottolar ile tarım/kırsalın toplumsal yapısındaki dönüşüme denk gelen kaynaklarda verimlilik, pazara ulaşabilme, feodalizm, borçlanma sorunundan tarımda makineleşmeye kadar pek çok alana dair sorunun çözüm önerilerinin sihirli değneği olarak terakki ile ilişkili bir perspektifi sunmuşlardır. Dolayısıyla çalışma, toplumun bu en büyük kesiminin aydınlarca nasıl ele alındığı bu ele alışlardaki süreklilikler ve kopuşlar, tartışmalar, tartışmaların ekonomi politik bakış açılarıyla olan/olmayan bağlarını da sıklıkla vurgulanmayı hedeflemektedir.

Çalışmada Karl Polony’nin ekonomiye dair tanımlamasında kullandığı biçimselci ve özselci tanımlamalardan hareketle özselci tutumla iktisat düşünürü olmadıkları halde çalışmalarında iktisadi yapı hakkında haylice fikir sunan dönem düşünürleri ile iktisat yazını içinde yer edinen fikir insanlarının kırsala bakışları; aktörün düşünsel bütünlüğü içinde ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Nitekim biçimselci yaklaşım Çakmak’ın da çok haklı olarak dile getirdiği üzere merkeze alınır ise Türkiye iktisadi düşünürlerinin içinde yazdıklarımızı değerlendirmeye almamız anlamına gelirdi. Fakat özselci tanımdan hareketle Osmanlı iktisadi

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

düşüncesinin evrimsel gelişimini ele almak daha yerinde bir önermedir (Çakmak, 2011, s. 95-104). Dolayısıyla itihat ve Terakki dönemi ve sonrasında çatallaşmaya/ayrışmaya daha da belirgin bir şekilde başlayan iktisadi düşünce düşünürlerinin arka planı ile bakmak daha yerinde olur. Bu bağlamda yazarlara ait metinler ile ikinci el kaynaklar üzerinden bir metin inşa edilmeye çalışılmıştır.

1. Tarihsel Arka Plan: Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Türkiye İktisadi Düşünce Tarihinden Kırsalın Ele Alınışı

1.1. Kuramsal Kavramsal Çerçevenin Genel Görünümünde Devlet, Aydınlar ve Kırsalın Halleri

Osmanlı imparatorluğunun 17. yüzyılda daha belirginleşen toprak kayıplarının yanı sıra Avrupa'nın siyasal ve ekonomik yapısındaki değişim ve bu değişimlerin adım adım Avrupa merkezli bir düşünüşe evrilmesine karşı ilk etapta klasik dönem düşünüş şekline uygun olarak “*kanuni kadime*” dönme şeklinde ifade bulan çözümlere yoğunlaşır iken, bu durum 18. yüzyılda ise çevresindeki dünyanın sorunları ele alış biçimiyle sorunsallaştırmasına kapı aralamıştır. 1820'lı yıllardan itibaren daha belirgin bir şekilde çevresindeki dünyanın (Batı Dünyası) sorunları ele alma yöntemiyle sorunlara yaklaşan Osmanlı düşünürleri ve yönetici elitleri sorun/sorunları modern dünyanın kavram setleri üzerinden tanımlayarak düşünsel izleklerini oluşturmuşlardır. Bugün anlandığımız anlamda politik iktisada dair düşünsel süreklilikler içermese dahi bu ilk adımlar iktisadi alanı da içerisine almıştır. Nitekim *Türkiye’de iktisadi düşünce* adlı çalışmada derleyenler tarafından bu durumun gelişimi ve tarihsel çerçevesi şu cümlelerle ifade edilmiştir; “*Osmanlı imparatorluğunda bilindiği kadarıyla iktisadi düşüncenin kökenleri 18. yüzyılda görünür hale gelmiştir. Ancak iktisat kurumsallaşmasını henüz tamamlayamadığı için daha çok siyaset ve amme idaresi(kameral bilimler) gibi yönetim ile ilgili çevrelerde örnek alma bazen de uyarılma yoluna gidilerek Avrupa ülkelerindeki iktisadi tartışmaların içine girilmiştir. İlerleyen dönemlerde özel mülkiyet, serbest ticaret, tarım-sanayi ilişkisi, vergiler gibi konular ele alınmıştır* (Özgür, Duman, Kaya, 2017 s. 8)”. Bu bağlamda düşün dünyası içinde mobilize gücü yüksek olan kesimlerin modernitenin kavram set ve yöntemleriyle bir taraftan fikir üretirken diğer taraftan da devletin öncülüğünde bir dönüşümün destekleyicileri olmuşlardır.

Modernleşmenin merkezi devletin öncelediği bir hatta yoğunlaşması esas olarak kırsal ile kent arasında mekân üretim ve stratejilerinin nasıl bir hatta yürütülmesi gerektiği üzerinde düşünmeyi de zorunlu kılmaktaydı. Bu bağlamda ilk etapta kırsalın sorunlarını çözümünde merkezi yönetim ile uyumlu hatta dönüşüm hedeflenmiştir. Merkezi yönetimce yerelden el çektilen yetkilerin başında kuşkusuz ki vergi toplama ve güvenlik politikalarının merkezileşmesi gelmektedir. Her ne kadar bu konuda kendi içinde çelişkili alt dönemler üretseler dahi merkezileşme politikasında Cumhuriyet dönemini de içine alan bir süreklilik üretilecektir. Bu bağlamda yöneticilerin merkezileşme çabaları; vergi toplama politikalarında aktör değişimi, göçmenlerin yerleştirilmesi, yerel ayanlara karşı bir supap görevi görececek olan küçük mülkiyet sahiplerini desteklemek şeklindeki

tutumları yerelin gücünün merkeze devşirme çabalarının karakteristik örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sened-i ittifak öncesi ve ittifakın kendisinin merkezi Osmanlı yöneticilerinde oluşturduğu kırılmaya bir tepki olarak şekillenmeye başlayan kırsal sorunsalı sürekli şekilde devlet ve düşün insanlarının öncelikli eğildiği alanlardan biri olmasına sebep olmuştur. Kırsalın sosyal yapısından üretim ilişkilerine oradan kaynak dağılımında borçlanmaya kadar süreklilik gösteren sorunsal tanımlamaları her seferinde merkezileşmenin taçlandırmasında bir söylem olarak kullanılmıştır. Bu söylem ve tahliller sadece merkezi devletin ve onun etrafında yoğunlaşan düşünürlerin kavram setleri olarak karşımıza çıkmaz; aynı zamanda politik olarak kendini devlet ve düşünürlerinin karşısında konumlandırın düşün insanlarının da sorun alanları olarak tarif ettiği görülmektedir. Kavramlara yüklenen anlamlar kuşkusuz ki gelinen ideolojik perspektif, iktidarın yanında/ karşısında konumlanma, söz konusu toplumsal yapılarla olan ilişkilere göre şekillenmiş ve baskın olarak Erken Cumhuriyet dönemini de aşacak şekilde iktisadi okulların kırsala dönük bakış açılarının çerçevesine zemin oluşturmuştur (Türkay, 2009, s. 13-47). Fakat bütün bu farklılıkların kırsal ile ulaşılmak istenen dünya arasında bir bağ kurmak şeklinde içiçe geçen halleri söylemde ileri-geri, ortaçağ-aydınlanma, feodalizm-modernite, şeklindeki tezatlıklar üzerinden anlamlandırılan kalkınmanın mottoları olarak dönüşmüştür. Bu kavramlar aydın ile köylülük ilişkisinin gündeme geldiği 19. yy dünyasındaki evriminin de nereye doğru olduğunun ipuçlarını içerir.

19. yüzyıl dünyasının aydınlarının köylü ile kurduğu ilişki sadece Osmanlıda değil esas olarak Avrupa'da dikkate değerdir. Bunlar içinde Rusya'nın önemli bir yeri vardır. Fakat öncesinde bu durumun bütünsellikli bir içeriğe sahip olmadığını altını çizmek gerekir. Nitekim Aydınların kendilerini ya kurtarıcı yada geveze olarak tanımlamaları; politik, edebi ve felsefi alanlardaki anlatıları, aydın ile köylü arasındaki ilişki de tepeden bakışı içeren bir noktada durduklarını gösteren ilk izlenim olsa da bu durum her zaman böyle değildir. Buna tipik örnek olarak gösterilen nadonikler¹ dünyada köylülerin sorunlarına romantik bir çerçeveden bakan aydın tipinin bir prototipi olduğu konusunda literatür hem fikirdir. Entelektüel ve köylü arasındaki bu anlatının tarihsel arka planını ise Köymen şu cümlelerle dile getirmektedir; *“Tarihsel olarak kapitalizmin gelişkinliği ya da geriliği ile köylülüğün niceliği ve dönüşüm yollarının niteliği arasındaki güçlü ilişki gibi; entellektüellerin*

¹ Geç kapitalistleşen bir ülke olarak Rusya'nın 19. yy aydınlanma hareketlerinin toplumsal kesimler için en kalabalık ve eşitsiz kısmını temsil eden köylülere dair bakışı; köylülere kurtarıcı olarak aydınların gitmesinin tipik bir örneğidir. Narodnikler olarak bilinen bu toplumcu devrimci öncüler esas olarak köylülerin kurtuluşunu onlara gitmekte bulan bir hareketti. Dışarıdan okumanın yazmanın yeterli olmadığını köylülerin bilinçlendirilmesi gerektiğini söyleyen bu hareket köylere kendilerini bir kurtarıcı olarak sunup onlara bilinç taşıyarak kendilerini nasıl kurtarabileceklerini öğretiyorlardı. Narodnikler bu kurtarıcı rolü aynı zamanda kendilerini köylülerden daha üst bir konumda yani yüce bir konumda görmelerine de sebebiyet veriyordu (Köymen, 2008, s. 67-68). Narodniklerden esinlenerek köylüye gitmeyi kendileri için bir amaç olarak ortaya koyan halka doğru gidenler Osmanlı aydınları içinde önemli bir örnektir. Bakınız; Toprak, 1984, s. 69-81.

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

ilgi alanları ve yarattıkları eserlerin niteliği ile köylülük arasında da bir bağlantının olduğu düşünülebilir. Aydınların kendilerini ya küçümsemesi yada yüceltmesi, köylülüğe ilişkin olarak da ortaya çıkmaktadır. “geri ve cahil” köylü kitlesi toplumsal gelişmenin önünde hem bir engel hemde kapitalizme alternatif yeni bir toplumsal düzenin tabanı/temeli olarak değerlendirilmekteydi” (Köymen, 2000, s.70). Bu ilişkinin nasıl tanımlanacağı Köymen’inde belirttiği üzere kapitalizmin tarihsel gelişiminin söz konusu mekân ile kurmuş olduğu siyasal, sosyal ve iktisadi bağların gölgesinde şekillenmekteydi. Bu bağlamda yapısal durumun görünür halleri olan iktisadi, siyasal ve sosyal örgütlenme dinamikleri ortaya çıkan verili durum ile bu halleri sorunsallaştıran aydının durumu yapı/aktör ilişkiseliliğinde yürümekteydi. Nitekim Osmanlının yapısal durumunun aydındaki tezahürünü içine alan küçük bir betimleme aydın ve kırsal sorunsalı arasındaki ilişkiyi güçlendirecek türdendir.

Osmanlı imparatorluğunun klasik dönem toprak örgütlenmesinin yaklaşık %80’ni miri arazidir. Bu örgütlenmenin temel birimi çiftti. Küçük üreticiliği esas olan bu örgütlenme modeli her daim Osmanlı toplumunun karakteristik özelliği olmuştur. Buna karşılık özellikle iltizam usulü ile değişime uğramaya başlayan toprak üzerindeki mülkiyet ve tahakküm ilişkileri bu karakteristik özelliği zaman içinde aşındırmıştır. Bu bağlamda merkezinde artığa el koymanın yer aldığı her türden tahakküm ilişkileri zaman içinde yerelin merkez karşısında gücünün artmasına neden olmaktadır. Nitekim ayan tahakkümü de denilebilecek yerel tahakküm ilişkileri zaman içinde merkezin karşısında yönetimde temsile kadar uzanan bir sürece dönüşmüştür. 1808 tarihli sened-i ittifak bir yönüyle yerel güçlerin bir kısmının merkezi yapıya karşı yasal bir çerçeve oluşturmak adına merkezi devletle kurduğu sözleşme olarak karşılık bulmuştur. Bu kritik nokta aynı zamanda Osmanlı imparatorluğunun modernleşmenin kavram ve yöntemlerine yüzünü dönmesiyle eş zamanlı olması, yerel sorununu nasıl ele alınacağına da ipuçlarını barındırmaya hatta ötesinde çözümler üretme zorunluluğuna karşılık gelir. Buna mütevelit özellikle yerelin merkeze eklenmesi temel kaygıların merkezinde yer almaktadır. Yerelin gücünün geriletilmesini; arazi kanunu gibi sadece kanuni düzenlemelerle değil aynı zamanda ona karşı söylem üretmenin at başı bir süreç olarak okumak gerekir. Bu bağlamda vergi politikalarındaki değişim, dışarıdan borç alma şeklindeki ittifaklar (Çakmak, 2011 s. 81) ekonomik ayağını oluşturur iken, özellikle büyük toprak sahiplerinin kırsaldaki kaynak dağılımında/artığa el koymada toplumsal yapının diğer unsurları üzerinden çeşitli mekanizmalar aracılığı ile oluşturduğu her türden tahakküm ilişkilerini açığa çıkarmayı vurgulama söylemi hegemonya oluşturmaya en tipik alanlardır.² Osmanlı son döneminde sorunsallaştırılan bu konular sadece devletin düzenlemeleriyle sınırlı kalmamıştı. Dönem aydını; borçlandırma mekanizmalarından mülkiyetteki eşitsizliklere,

---

² Bu müdahaleler yerel güçlerin gerilediği ve ortadan kaldırıldığı anlamına gelmez. Aksine eşraf olarak tariflenen bu yerel temsil aktörleri her dönem dönemin politikalarına uygun stratejiler geliştirerek merkezi iktidarla bazen çatışma fakat çoğu zaman ise ittifaklar üreterek yereldeki gücünü tahkim etmeyi başarmıştır. Ötesinde Geç Osmanlı ile sınırlı olmayan bir şekilde kapitalizme eklenmenin getirdiği avantajları sınıf ittifakları sayesinde paylarını artırma şeklindeki hamlelerle taçlandırmışlardır (Çakmak, 2011 s. 83).

köylülere karşı uygulanan şiddetten angaryalara, kaynaklarına zor yoluyla el koymadan yerel ittifakların da katkısıyla toprağa el koyma şeklindeki müdahalelerini içeren tematikleri konu edinmeleri hegemonik söylemin üretilmesindeki alanlardan sadece birkaç tanesidir. Bu anlatı derinlemesine çalışmalardan çok politik olarak tarım toplumuna içkin yapısal durumun unsurları olan bey, ağa gibi aktörlerin toplumsal yapı üzerindeki tahakkümlerinin açığa çıkarmayı hedeflemektedir. Nitekim yine kırsalda köylü üzerinde ağa ve beylerin tek etkili aktör olduğu ve bu durumun da küçük ve orta köylüler için her türden eşitsizliğin üretildiği bir yapısal duruma alan açtığını vurgulayan metinlere de sıkça rastlanır. Daha da ilginç metinlerin ilk örneklerinin kamu görevlilerince yazılmış olması hegemonik söylemin üretilmesinde bürokrasi sınıfının yerel temsilcilerle yaşadığı iktidar sorunun merkezce ilk elden çıkmasıdır. Daha da önemlisi sorunlara çözüm konusunda çevresindeki dünyayı incelemek ve raporlamak üzere görevlilerin padişahça görevlendirilmesi başından itibaren bürokrasinin ve onun en tepesindeki padişahın bu konudaki çözüm arayışının/iradesinin merkezinde olmak istediğini göstermektedir. Bu bağlamda Osmanlı iktisadi düşüncesinin klasik düşünceden modern düşünceye evrilmesinin ilk aşamasında kuşkusuz yurtdışına gönderilen sefaratların öncülük ettiğini vurgulamak gerekir.

1.2. Tanzimat öncesindeki İlk Metinler: Sefarat ve Gazetecilerin Metinlerinde Milli İktisat ve Kırsalın İzini Sürmek

Osmanlı insanın³ ekonomik hayata bakışı asırlar içinde oluşan kurumsal dönüşümün ürünü (Sayar, 2000, s. 168) olan *kanuni kadime* döneminin başat çözüm yolu olarak görüldüğü bir sürekliliğe sahipti (Genç, 2000: 48-50). Buna karşılık esas olarak çevresindeki dünyanın bakış açısını fark etmeye başlayan ve çözümünü geçmişte değil verili durumdan çıkararak fakat ilk etapta kendi kavram setleriyle dile getiren perspektif 18.yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda batı dünyasından gelen fikirlerin ilk bölüm pörçük halleri sefaretnameler içinde yer alan değerlendirmelerdir.

III. Selim'in Avrupa'yı tanıma arzusunun bir sonucu olarak Ebubekir Ratib Efendinin 1791'de sefaretliliğiyle başlayan dönemdir. Bu dönem raporlarında gidilen mekan ile ilgili gözlemler içinde iktisadi yapıya da içeren muhtevalar iktisadi düşünceyle ilgili ilk metinlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Ebubekir Ratib Efendi çalışmasında vergiler, ziraat, gümrük, ticaret gibi pek çok konu hakkında bilgi sunmuştur⁴ (Sayar, 2000 s. 172-173). Ebubekir Ratib Efendi, Avusturya'daki

³ Osmanlı insanından kasıt Sünni Ortodoksi içinde yer alan Müslümandır.

⁴ Fakat bu konuya yaklaşım/yorumlama farklılıkları vardır. Sayar, III. Selim'e sunulan layihaların modern dönem iktisadi düşüncesine dair izler taşımadığını ve daha çok farklı kanallar vasıtasıyla aktarılan düşüncelerin arasında da önemli bir fark olmadığını altını çizer (Sayar, 2000, s. 180). Arıkan'a göre ise Ebubekir Efendi'nin "Büyük Layiha" adlı çalışması bir taraftan Osmanlı modernleşmesinin ilk denemelerinin yaşandığı III. Selim'e Avusturya gözlemlerini merkeze alan bir karşılaştırmalı model gösterme çabasıdır. Çakmak'a göre ise Ebubekir Efendi'nin Osmanlı iktisadi düşüncesinde bir evrimin noktası olarak görülmesinin temel nedeni "verimlilik kavramının ilk defa kullanılmaya başlaması, kimlerin mallarının

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

gözlemlerinde ülkedeki zirai hayata verilen önemin altını çizirken; üretim araçlarının eksikliğinin giderilme yöntemleri, toprak dağıtımı gibi alanlara dikkat çekerek Osmanlı devlet yöneticilerine karşılaştırmalarıyla sorunun nasıl çözülebileceğini göstermeye çalışmıştır (Arıkan, 1996, s. 412-415). Ziraat hayatına dair bu ilk gözlemler bir ilişkilenenin ürünü olarak görülmektedir. İslahat arayışları olarak ortaya çıkan bu yazılar Osmanlı düşün dünyasının Batı dünyasının bakış açısıyla Osmanlı geleneksel formlarının üretmiş olduğu zihniyet dünyasının yapısal/aktörel çatışma/uyum izleriyle dolu bir zıtlıklar manzumesi üzerinden adım adım modern perspektife doğru evrilmesinin ilk sancılı halleri olarak görülmektedir. Bu dönüşüm sadece yazım dünyası ile sınırlı değildir. Yazarları aynı zamanda çoğu zaman bürokratik pozisyonlarda yer edindikleri için müdahale edici bir işleve sahip olmuşlardır. Dolayısıyla praksisin kendisi adım adım Osmanlı'nın modernleşmesinin kırsal ile sınırlı olmayan düşünsel izleklerini oluşturmaktadır.

III. Selim tahtan indirilmesiyle kısa bir süre kesintiye uğrayan model arayışı II. Mahmud'un iktidarını pekiştirmesi sonrasında reformlara yönelmesi fikri; arayışlara ve dolayısıyla aktörlerin de tekrardan belirginleşmesine alan açmıştır. Bu bağlamda gazetelerde yer alan makalelerde dış ticaret açığının iktisadi yaşamın kırsala dokunan hallerine dair tasvirleri erken dönem metinleri içinde görülmelidir. Nitekim devletin çöküşü ile iktisat arasındaki ilişkiyi daha çok sorunsallaştırıldığı II. Mahmud dönemi gazete örnekleri dikkate değerdir. Bu minvalde çeşitli isim değişiklikleri sonrasında Alexandre Blauque tarafından çıkartılan *İzmir Postası* Sultanın dikkatini çeken dönemin önemli örneklerindedir. Sultanın isteği üzerine Alexandre Blauque yeni bir gazete olan *Le Moniteur Ottoman* (Osmanlı habercisi) gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır (Çakmak, 2011, s. 107).

İngiliz istihbaratı ile ilişkisi konusunda tartışmaların sürdüğü D. Urquhart Adam Smith'in politik ekonomiye dair perspektifinden esinlenen önermeleriyle Osmanlı düşünün de etkili olacak bir başka aktördür. D. Urquhart "*Turkey and Its Resources(1833)*" adlı çalışmasında serbest ticaret fikrinin savunuculuğu oldukça belirgindir. Pamuklu kumaş, İpek ve hint keneviri gibi Doğu dünyasına özgü kaliteli mallarla sanayi dünyasının ürünlerini karşılaştırıp Batı'daki ürünlerin fiyatlarının daha ucuz olduğundan hareketle Osmanlı coğrafyasının hammadde üzerinden dünya sistemine eklemelenmesini öneren Urquhart esas olarak sanayi ve tarım arasındaki tartışmaların bu erken evresinde Osmanlı'nın yerini kategorik olarak tarım sektörü olduğunun altını çizer (Sayar, 2000, s. 190-194). Bu tartışma Sayar'a göre 1860'lı yıllardan itibaren bireyci bakış açısı ile korumacı bakış açısı arasında yaşanacak olan fikri tartışmanın ilk uğrağı olmanın yansıra aynı zamanda korumacılık fikrinin de ortaya çıkmasına ve zaman içinde devlette korumacı siyasanın etkin olacağı bir dönemin başlangıcı olacaktır (Sayar, 2005, s. 146).

---

hangi ilke ve kurallara göre müsadere edilmesi gerektiğinin konuşlanmasıdır" (Çakmak, 2011, s. 106).

1.3. Terakkinin/Gelişmenin Bitmeyen Tartışmasında İlk Sözcüler: Sadık Rıfat Paşa ve Mehmed Şerif Efendi; Sanayii Mi Tarım Mı Hakkımızda Hangisi Hayırlı(!)

Osmanlı aydın ve bürokratları üretimin bir toplumsal faydaya dönüştürülmesi ve refahı “daha fazla arttırmak” için neler yapılması gerektiğini düşünceleri şeklindeki ilk arayışları Tanzimat dönemiyle yeni bir rotaya evrilmiştir. Bu bağlamda Reisülküttap Ebubekir Efendi, Sadık Rıfat Paşa Tanzimat’ın ilk öncüler olarak dikkat çekmektedirler. Kameralizmin etkisinde kalan Sadık Rıfat Paşa, “*Müntahabat-ı Asar*” adlı çalışmasıyla sistematik hale getirdiği Batının gelişimine dair layihaları onu hem Tanzimat döneminin ideoloğu olmasını sağlamış hem de fikirleriyle temel bir tartışmanın da öncülerinden biri olmasına vesile olmuştur. Buna göre Paşa, Osmanlı gelişiminin/verimliliğini sanayi ve tarım arasındaki tercihten hareketle tanımlar. Paşa, sanayiye temsil eden Batı dünyasına karşı tarımı temsil eden Osmanlı’nın bu haliyle verimli bir ekonomi üretimini sağlamayacağından hareketle ticari kapitalizmin asgari şartlarının sağlanmasını önermesi Tanzimat dönemindeki iktisadi perspektifinde önemli bir öncülü olmasına neden olmuştur (Koraltürk-Çetin, 2005, 317). Osmanlı’nın sanayii ülkesi olmaması nedeniyle gelişimini tarım üzerinden sağlanmasını öneren Paşa ticari kapitalizmi ise tarımsal gelişimin sağlanmasında kurucu bağ⁵ işlevi görmesi gerektiğini ifade etmektedir (Çakmak, 2011, s. 108).

Osmanlı aydınının iktisat ilmine dair parçalı metinleri içinde çalışmamız açısından önemli olan kısmı tarım kesimine dair düşünsel sürekliliklerdir. Bu bağlamda bu ilk evrede Mehmet Şerif Paşa’nın tartışmanın sanayi ve tarım eksenindeki aksına dair görüşleri erken dönem metinler içinde en derli toplu olan metin olarak görülmektedir. Bu bağlamda *Ceride-i Havadis*’te⁶ başlayan bu tartışma Mehmet Şerif Efendi’nin “*Sanayii ve Ziraattan Hangisinin Hakkımızda Hayırlı Olduğuna Dairdir*” başlıklı yazısıdır. Sanayileşmenin Osmanlı için öneminden bahseden Mehmed Şerif Efendi bu tartışmada Batı ile karşılaştırma yaparak; (özellikle İngiltere) onların ziraat alanındaki verimini arttıran faktörlere dikkat çektiikten sonra Osmanlı’nın sanayii ülkesi olmayacağı yorumlarına karşı çıkmıştır (Sayar, 2000, s. 310). Bu önerinin Osmanlı’nın iktisadi düşünce tarihindeki yeri kuşkusuz ki

⁵ Paşanın bu önermelerinden hareketle bu durumun nasıl bir çerçeveye sahip olduğunu anlamak için Sayar’ın genele dair perspektifine bakmak yerinde olacaktır. Sayar bu dönemi şöyle tarifler; “*1840-1870 arasında bir avuç entelektüelin iktisadi sorunlara eğilmesi toplumun ihtiyaçlarına cevap veren bir disiplin anlayışı içinde araştırmalara yönelmiş neşriyatı vermekten çok uzak, adaptasyona dayalı iktisat politikası tercihleri olarak görünmektedir*” (Sayar, 2000, s. 289).

⁶ Tanzimat döneminde daha da belirgin olan aydınların günlük meseleler üzerinden iktisadi alana dair fikir söyleme istenci kuşkusuz ki *Ceride-i Havadis* ile sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde iktisadi konuların kaleme alındığı dönem gazetelerinden bazıları şunlardır. Tercüman-ı Ahval, Terakki Gazetesi, Muhibir Gazetesi, Mizan-ı İçtihat, Terakki, İbret, Basiret. Ayrıca dönem içinde çıkan Mecmua-ı Fünun, Hürriyet, Ulum, İttihat, İnkılap, Mecmua-ı Ebuzziya, İktisadiyat Mecmuası, Ulum-u İktisadiye İçtimaiye Mecmuası, Yeni Mecmua ve Türk Yurdu Tanzimat’tan Meşruiyet’e uzanan zamanda iktisat konusunda metinlerin ele alındığı dergilerdir (Çakmak, 2011, s. 109-112).

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

genişleyerek önemli bir hat oluşturdu.⁷ Ötesinde ise özellikle Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet'e oradan da Erken Cumhuriyet dönemine kadar aydınlarca dile getirilen dış ticaretin üretmiş olduğu eşitsizliğe indirgenmiş ama zaman zamanda yapısal eşitsizliğe vurgu yapacak bir düşünsel hattın değişen tonlarına kök oluşturmuştur. Bu okumalar içinde sonrasında 'milli iktisat' ismini alacak olan 1839 serbest ticaret anlaşmasıyla belirginleşen eşitsiz eklemelenmenin merkezde yer aldığı bir dış ticaret açığı eleştirisidir. Köklerini önemli oranda tarihçi okuldan alacak olan bu meydan okuma bir çevre ülke aydınının iktisadi hayat ile sınırlı olmayan reaksiyoner perspektifi olarak gelişecek ve devletin yönetici elitleri içinde haylice bir taraftar da bulacaktır. Bu bağlamda dönem tartışmalarından bir tanesi belirsiz de olsa dış ticaret açığıyla birlikte Avrupa tüketim mallarına karşılık açığın kapatılmasında Osmanlının ham madde/tarımsal ürünler merkezli direncinin çözüm olup olmayacağı yada bu çemberi nasıl kıracağı meselesiydi. Dolayısıyla dış ticaret açığının esas olarak sektörel yansımalarının bir tarafı sanayi ile tarım sektörlerinin hangisinin ülke ve toplum yararına tez çözümler üreteceğidir.

2. Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsal Sorunsallaştırmaları

Milli iktisat politikalarının ekonomiye yansımalarına dair bir başlangıç belirlersen II. Meşrutiyet genel kabul gören bir tarihtir. Fakat bu iktisadi perspektifin kökleri Tanzimat'a giden bir tarihsel arka plana sahip olduğu kabulünden hareketle bu alt bölümde liberal iktisadın zayıflamaya başladığı evredeki kırsal perspektifleri ile yine evreye karşı önemli oranda tarihçi okulun politik perspektifinin izinde yürüten iktisatçılar ile kimi zaman ise bu okumalardan habersiz/bağımsız, ülkenin içine evrildiği iktisadi yapıdan kaynaklı olarak tarihçi okulun perspektifiyle bütünleşen korumacılık fikri etrafında fikir ileri süren aydınlar ve yine geç kapitalistleşen ülkelerde korumacılık ve milli iktisatla ilişkisi bağlamında ulusal sol aydınların Türkiye iktisadına bakış açıları ve çözümleri genel olarak ele alınacaktır..

Dönemin düşünsel uğraklarının genel resmini tariflemek nasıl bir yöntem ve kuramsal çerçeve etrafında kırsalın ele alındığının genel ipuçlarını verir. Bu bağlamda toplumsal hayatta daha da görünürleşmeye başlayan eşitsizliklerin yanısıra, merkez çevre ülkeleri ekseninde oluşan eşitsizliği vurgulayan eleştirel tavrın Türkiye aydınındaki ilk evresi genellikle Doğu/İslam/Osmanlı medeniyeti söylemi ile bir kültürel savunma hattı olarak şekil bulmuştur. Dış ticaret üzerinden ortaya çıkan açık, borçlanma mekanizmaları ve ardından gelen kurumsallaşmaların (Duyun-i Umumiye gibi) toplum ve devlet hayatı üzerinde tahakkümü arttırdıkça eleştirel perspektif/söylem aydınlar arasında daha da gözdeleşmeye başladı. Esasında kırsal topluma içkin artık değerın dış ticaret üzerinden merkezi ülkelere aktırılmasının yanı sıra mümesillik düzeyinin ötesine taşınan yereldeki çok yönlü ilişkilenenin parçası olan ve aynı zamanda farklı dinsel-etnik aidiyet temsillerine sahip aktörlerce paylaşılır iken toplumsal eşitsizlik ve mülkiyetin yeniden

---

⁷ Dönemin iktisadi düşüncesindeki gelişimde önemli yer edinen tercüme odası ve onun etrafında çevrili yapılan metinlerin yeri yadsınamaz bir gerçekliktir. Fakat çalışmamızın sınırı dışında kaldığı için burada değinilmemiştir. Bknz: Sayar 2000 ve Çakmak 2011.

dağıtımının ortaya çıkardığı hoşnutsuzluğun artıyor olması metinlerin iktidar içi bloklarını da gözardı etmeden dile getirdiği sorunlardı (Pamuk, 2005, s. 198-233). Yerele içkin tematikler üzerinden gelişen eleştiri; söylemsel düzeyde Müslümanlık aidiyeti üzerinden bir savunma şemsiyesi üretirken, gerçekte ise sınıfsal karakterin daha baskın olduğu bir ayrışma üretmekteydi. Bu noktada tarım ülkesinin kapitalizme eklemleme sorunsalı aydınların üzerinde durduğu en can alıcı noktalardan biridir. Bu genel çerçeve eleştirel perspektifin yapısal durumunu tariflemesinde de başattır. Fakat makro çerçevesi Müslümanlık üzerinden oluşan bu söyleme -özellikle II. Abdulhamid'in siyasi İslam üzerinden iktidarın söylemi haline getirmesi- karşılık eleştirel perspektiflerin söylemini yavaş yavaş Türklüğe yada sınıfsal mücadelede konumlanmasına neden olacaktır. Böylece eleştirel söylem önemli oranda Milli iktisat/korumacılık fikriyatı etrafında şekillenmeye başlamıştır. Hal böyle olunca söylemi üretip hegemonya olan dönem düşünürleri ile bu düşünürlerin iktisadi düşünce bağlamı içinde kırsala bakışları çalışma için önemle üzerinde durmayı hak eder. Bu bağlamda söz konusu bu düşün insanlarının kendilerine hem kısa kısa atıflar yapılacak hem de kırsala dair düşünceleri ele alınacaktır. Bu yapılar iken düşünce okulu ile bütünleşmiş kimi düşünürlerin fikirleri üzerinden okulun bakış açısı da kısaca açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu minvalde bir bütün olarak bu dönemde öne çıkan düşünürler; Namık Kemal, Sakızlı Ohannes, Ahmet Mihtat, Mehmed Cavid Bey, Akyiğitzade Musa, Parvus Efendi ve Ziya Gökalp'tır (Çakmak, 2011, s. 121).

Tanzimat döneminde batılılaşmaya dair perspektifinin tartışmasız kabulünün üretmiş olduğu hegemonik söylem özellikle dış ticaret açığı ile birlikte ekonomi ile sınırlı olmayan bir eleştirinin de ilk nüvelerini üretti. En genel olarak bu eleştiri kültürde Doğucu teknolojide Batıcı bir bakış açısını içirmektedir. Bu söylem dönemin sembolik isimlerinin ötesinde düşünürlerin genel söylemlerinde de yer edinmektedir. Bu bağlamda daha önce de belirtildiği gibi; hem Ebubekir Efendi hem de Sadık Rıfat Paşa'nın Batı toplumundaki devlet toplum ilişkilerini kendi kavram setleriyle açıklamaya çabalamaları (Sönmez, 2017, s. 126) bürokratik seçkinlerin sorunları nasıl ele aldıklarının öncülere ve önemli örnekleridir. Fakat bu ilişkilendirme ve okuma şekli bir taraftan iktisat alanının modern dünyaya içkin kavram setlerinden yararlanamaması nedeniyle eleştiri konusu olurken -hatta iktisadi düşüncenin içinde görülemeyeceği gibi bir tartışmayı da içerir- diğer taraftan ise sadece devlet ve toplum ilişkisi olarak kalmayacak aynı zamanda ilerleyen satırlarda da gösterileceği üzere himaye, sömürgecilik, milli ekonomi ve sınıf ilişkilerini de içine alacak hatların/izleklerin ortaya çıkmasına neden olduğundan dolayı üstünde durmayı hak etmektedir. Nitekim milli iktisat akımı Tanzimat'tan Meşruiyet'e uzanan evre ile sınırlı olmayacak şekilde ülkenin ekonomi politikasında adım adım başat rolü oynayacak seviyeye de ulaşmıştır.

2.1. Milli İktisat Okulunun Soy Kütüğü: Namık Kemal, Ziya Gökalp, Ahmet Mihtat Efendi ve Akyiğitzade Musa

Romantizmin ve Fichte'nin etkisindeki List'in "güçler ilişkisi" teorisi "Say ve Smith'in klasik kuramını, dünya görüşünü red etmesine" dayanır (Sarfati, 2017, s.

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

132). Fikri arka planı Alman tarihçi okulunun önemli temsilcilerinden olan List'e dayanan İktisadi milliyetçilik akımının Türkiye düşünündeki karşılığı ise; geç kapitalistleşen ülkelerin reflekslerini içinde barındıran himayeci perspektifiyle bir düşün izleğini temsil eder ve bu izleğin Türkiye aydınının düşünsel gelişiminde azımsanmayacak etkisi vardır. Hattın bu denli popüler olmasında Tanzimat dönemi uygulama ve fikri önermelere karşı geliştirilen eleştirel tavrın iktisadi milliyetçilik tezleriyle bütünleşen yanlarının çok olmasındadır. Bu bağlamda List'in fikirlerinden önce “*bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler*” şeklinde ifade bulan ferdiyetçi/serbestiyetçi perspektife dair ilk tepkilerin en önemli temsilcisi kuşkusuz ki Namık Kemal kabul edilegelmiştir. Küçük, Namık Kemal'in aşırı ferdiyetçilik karşıtı fikirlerini Paris'te bulunduğu dönemde Emile Acollas'tan aldığını söyler (Küçük, 1984, s. 291). Yanı sıra Çakmak ise iktisadın pek çok güncel sorununa dair yazılar kaleme alan Namık Kemal'in tarım konusundaki yaklaşımından dolayı fizyokrat görüşlere yakın olduğunu vurgular. Sanayi, ticaret, borçlanma, vergi düzenlemeleri, kamu görevlilerinin iktisadi durumundan, tarıma kadar pek çok alanda yazılar kaleme alan Namık Kemal özellikle bir tarım ülkesi olarak Osmanlı'nın tarım politikasının nasıl olması gerektiğine dair düşünceleri adeta kadrocuları da içine alacak olan pespektifin ilk temsilcisi konumunda olması kabul görmüştür. Namık Kemal'e göre tarımda ilerleme ıslahat sayesinde sağlanabilir. Bu bağlamda tarımsal numune çiftlikleri, tarım konusunda eğitim almışlardan oluşan bir ziraat komisyonu gibi müdahaleler gereklidir (Çakmak, 2011, s. 125-129).

Namık Kemal ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış olan Sakızlı Ohannes Paşa mektebi Mülkiye'de ders vermiş ve ekonomi alanında kitap vermiş ilk yazardır. *İlm-i servet* olarak bilinen kitabın yazarı olan Ohannes Paşa Say'den etkilemiştir. Paşa'nın “*mebadi-i ilm-i servet-i milel*” adlı çalışmasının birinci bölümünün 12 ve 14. fasılları arasında arazi, ziraat ve mülkiyet hakkı konuları ele alınmıştır. Sermayenin kökenini sanayi olarak gören Paşa'ya göre ziraat derken kast edilen sadece toprak değildir. Aksine madenler, taşocakları, orman, mera, akarsular, göl ve sanayinin gerçekleştiği alanlardır (Ohannes Efendi, 2015, s. 115). Arazinin küçük, orta ve büyük olma hallerine dair ölçüler koyan yazar aynı zamanda farklı ülkeler üzerinden arazinin sınıflandırma ölçeklerine göndermeler yapmıştır. Yazar, ölçeklerden yararlanarak hem vergilendirme hem de verimliliği artırılması konularında değerlendirmelere gitmiştir. Sermaye ile ziraat arasındaki ilişkinin verimle olan bağlantısını ele alan yazarın bu konuda İngiltere'yi örneklemesi, gübre ile hayvan sayısı arasındaki ilişkiden hareketle Belçika'dan örnek vermesi esas olarak tarımda teknoloji meselesinin nasıl ele alınması gerektiğinin karşılaştırma yönetimiyle açıklama gayretini göstermektedir. Bu haliyle bakıldığında tarım alanındaki terakki meselesi Ohannes Paşa'nın üzerinde durduğu tarıma içkin konuların başlıcasıdır. Diğer taraftan arazinin kullanımına dair bakış açısını ele aldığı 13. fasılda ise esas olarak arazinin sahibi tarafından işletilmesini önermektedir. Bunun olmadığı durumda arazinin icara verilmesi ve son seçenek olarak da ortaklığın tercih edilmesini önermektedir (Ohannes Efendi, 2015, s. 122-129).

Gerek İttihat Terakki döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde Türkiye düşünce tarihinde önemli izler bırakan düşünürlerden olan Ziya Gökalp

milliyetçiliğin ve sosyolojinin Türkiye’de kurucu babası olarak görülmüştür. Sosyolojide önemli oranda Comte’un etkisinde kalan Gökalp liberalizmin aşırı bireyciliğine karşı toplumcu bir bakış açısını savunan korporatizm fikrine gönülden bağlı bir düşünürdür. Tolga’ya göre Gökalp’in iktisadi fikirlerinin iki kaynağı vardır. Bunlar Alman milli iktisat sistemi ve Fransız solidarizmidir (Tolga, 1949, s. 10). İngilizce “corporation” kelimesinden gelen ve işbirliği olarak tanımlanan korporatizm ile onun bir alt dalı olarak değerlendirilen ve “solidarity” yani dayanışma kelimesine denk gelen solidarizm fikirlerinin Türkiye’deki en önemli temsilcisi olan Ziya Gökalp’in Türk toplumunun iktisadi hayatına dair düşüncelerini yazdığı *Türkçülüğün Esasları* adlı çalışmasındaki alt bölümünde toplumu ilerlemeci bir tarih perspektifinden hareket ile ele alır. Bu bağlamda Türklerin tarihsel gelişim evrelerini de mekân, meslek adları ve ticaret yolları üzerindeki ilişki kodları ve dayanışmacı ilişkiyi önceleyen tarihsel metinler ile kurguladığı görülmektedir. Dede Korkut hikayelerine atıflar yaparak mistik bir Türk toplum idealini kurgular. Buradan hareketle toplumsal dayanışmanın önemli olduğunun altına çizerek refahın ancak böyle artacağına altını çizer. Bu bakış açısından hareketle ferdiyetçi yaklaşıma karşı çıkarak Türk milletinin esas ilişki formunun dayanışma üzerine oturtulması gerektiğini vurgular. Bu bağlamda ferdi mülkiyete karşı çıkmamakla birlikte sosyal mülkiyetin fertlere kaptırılmadığı işbirlikçi bir model önerisi sunar (Gökalp, 1970, s. 178-180). İlerlemeci tarih perspektifinin yansıdığı bir başka alan ise toplumsal yapıdır. Gökalp dönem Türkiye’sinin toplumsal yapısını tarifledikten sonra burjuva sınıfına yüklediği misyon dikkate değerdir. Ona göre Türkiye iktisadi ve toplumsal yapısı işçi sınıfını olgunlaştırdığı bir evrede değildir. Buna karşılık burjuva sınıfı ise ulusal sanayi yaratma ve feodalizm mi ortadan kaldırma görevini yerine getirebilecek aşamadadır (Çakmak, 2011, s. 213). Gökalp, Manchester okuluna özellikle milli iktisat fikirlerinden beslenerek karşı çıkar. Bu bağlamda Türkiye’nin tarım mı sanayi ülkesi mi olacak sorusuna sanayii ülkesi olması gerektiği önermesiyle tartışmada tarafını belirler. Ziraatçiliğin elden bırakılmaması gerektiğini ama esas olanın iktisadi alanda büyük sanayi hamleleri yapmak olduğunu dile getirir. Bundan mütevellit ulus ekonomisinden hareket edilmesi gerektiğini, ilçe ölçekli bir üretim yerine bütün yurdu kapsayan bir millet iktisadından bahseder (Gökalp, 1970, s. 178-182). Bu görüşlerin kırsala yansıyan hali ise yapısal durum ile idealize etmiş olduğu köy arasındaki derin çelişkinin bütünüdür. Nitekim yeni hayat kitabında bu durumu; köylünün mültezim, faizci ve tüccarın elinde sıkışmış hali olarak tarifler. Buna karşı köylünün beklentisinin aşarın kaldırılması, sendika kurulması, banka açılması olduğunu vurgular. Terakkinin yolunu tarifleyen bu bakış açısında toplumsal farklılaşmanın kırsaldaki unsurları olan ağalık kurumu ve çiftlik örgütlenmelerinin yerine dayanışmacı bir hür yuvanın merkeze alındığı bir toplumsal örgütlenme modelini önerir. (Tolga, 1949, s. 15).

Klasik iktisada (Manchester okulu) karşı çıkanlardan biri de Ahmet Mithat Efendidir. Geç kapitalistleşen bir ülkenin iktisadi politikasının klasik okulun temel ilkeleriyle hareket edilmesi durumunda dezavantajlı durumunun devam edeceğini iddia eden Ahmet Mithat tarihçi okulun etkisinde kalmış aydınlarından. Türkiye yazınında romandan ekonomiye kadar pek çok alanda metinler ele alan yazar; bu

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

özelliğinin yanı sıra ticaret ile uğraşan bir düşünürdür. Bu yönü onun iktisadi alandaki fikirleri üzerinde etkili olmuştur. Ahmet Mithat bir taraftan merkantilist politikalara ilgi gösterir iken diğer taraftan liberal kapitalizm savunusu içindedir. Yine yazar müdahaleci kapitalizme yakınlık gösterir iken aynı zamanda Avrupalılar ile Osmanlıları kültür ile teknoloji arasındaki uyumluluk/uyumsuzluk çerçevesinde değerlendirmekten geri durmamıştır. Dolayısıyla Ahmet Mithat Tanzimat dönemindeki “erken müdahaleci kapitalizm savunucularından” biri olarak görülür. Çakmak’a göre bu konudaki fikirlerinin çekingenliği dönemin hâkim ideolojisinin liberal kapitalizm olmasından kaynaklanmaktadır. Teknoloji ve pazara eklemlenmenin eksikliklerinin tarım üzerindeki etkilerini sorunsallaştırmaktadır. Bu bağlamda ulaşım altyapısının zayıflığının bir sonucu olarak pazara ürünün getirilememesini bir tüccar olarak “dert” edinir. Ahmet Mithat’ın tarımdaki bir başka sorunun teknolojik donanım eksikliği olduğunu vurgulamaktadır (Çakmak, 2011, s. 181-193).

İttihat ve Terakki Partisinin ilk örgütlenme yıllarından birkaç yıl önce “*Azadegi Ticaret ve Usul-ü Himaye ve İlmi İktisat*” kitaplarını yazmanın yanısıra harp okulundaki öğretmenliği birlikte düşünülünce atlanmaması gereken bir başka kişi Akyığıtzade Musa Bey’dir. Meslekten iktisatçılığı ve tarihçi okula yakınlığı onun üzerine yazmayı gerekli kılan bir başka önemli noktadır. Belki daha önemli bir başka noktası ise ilerleyen satırlarda bahsedeceğimiz Mehmet Cavit Bey ile kişisel husumete de dönmüş olan ideolojik farklılığıdır. Serbestiyat fikrinin savunucusu Mehmet Cavit Bey’e karşı tarihçi okulu temsil eden Akyığıtzade tarım ile sanayi ülkesi arasındaki ilişkiyi ele aldığı satırlarında iki sektörün yarattığı ürünlerin ülke ekonomisine katkılarının farklı olacağını altını çizirken İngiltere ve Osmanlı arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Ona göre bu durumun ortaya çıkmasında kalkınmanın merkezine tarımın alınmasıdır. Tarım ürünlerinin fiyatlarının belirlenmesi üzerinde etkili olan başka borsaların çiftçiye zarar verdiğinin altını çizmektedir. Sanayinin kalkınma için önemine vurgu yapan Akyığıtzade esasında himayeciliğe olan gereksinimi tarım alanında yapılmayan; genel eğitimin yapılamaması, mesleğe yönelik okulların açılmaması, ulaşımın geliştirilmemesinin yanısıra sanayi ve ticaretin yurtiçinde özendirilmemesinin etkili olduğunu vurgular (Çakmak, 2011, s. 195-201). Etkileri ve mobile etme gücünün daha sonra devam edeceği bu yazarlarla ilgili kısa arka plandan sonra şimdi İttihat ve Terakki Partisinin iktidara gelmesiyle birlikte tarihçi okulun etkisinde kalan düşünürlerin kendi içindeki tartışmaları ve klikleşmeleri ile söz konusu kliklerin kırsal politikalarına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

2.2. Hem İçinde Hem de Dışında İttihat ve Terakki Döneminde Kırsal Tartışmalarında İki Düşünür: Mehmed Cavid Bey ve Parvus Efendi

Tanzimat ile başlayıp fakat esas olarak meşrutiyet döneminde etkisini arttıran milli iktisat okulu; kendi perspektiflerini oluşturur iken Osmanlı Tanzimat’ındaki yanlış politikaların Osmanlı’yı bir periferi bölgesi olmasına sebep olduğunu yaza/söyleye gelmiştir. Bu bakış açısı o kadar köklü ve yaygındır ki Namık Kemal’den, Akçura’ya Parvus’tan Kadroculara, oradan yakın dönem

düşünürlerinden ve aynı zamanda Yön dergisinin öncülerinden biri olan Avcıoğlu'na kadar uzanmıştır (Koraltürk-Çetin, 2005, s. 317-318). Düşünsel hattın bu denli çok çeşitli olması bu hattın içinde yeralan erken dönem düşünürlerin hangilerinin aynı zamanda dışında da değerlendirilmediği sorusunu gündeme getirmektedir. Çünkü bu iki hal en kestirme yoldan; dışarıda bırakılanın bir dışsal faktör olarak fikri tartışmaya katkıda bulunduğunu hatırd tutmayı zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Manchester okulu temsilcileri (örneğin Mehmed Cavid Bey) ve sosyalist/marksist düşünürlerle (örneğin Parvus Efendi) ilişkisini açıklamak için kimi düşünürlerin kırsala dair fikirlerine bakmak yerinde olur. İki düşünürün seçilmiş olması sadece fikri farklılıklarıyla değil aynı zamanda parti üzerindeki etkileriyle de iktisadi düşünce ve politikalarında etkili olmalarından kaynaklıdır. Dolayısıyla iki düşünürün kırsala bakışlarına geçmeden önce bu üç yaklaşımın İttihat ve Terakki dönemindeki karşılaşmalarına kısaca bakmak önemlidir.

Tartışmanın genel aksı Marksistler ile milli iktisatçıların Manchester Okulu temsilcilerini sıkça eleştiriye tabii tutmaları şeklinde ilerliyordu. Ama aynı zamanda Marksistler ile milli iktisatçılar arasında da özellikle artık değere el koymadan mülkiyet eşitsizliğini gidermeye kadar giden pek çok konuda tartışmalar yaşanıyordu. Savunmada kalan klasik okul temsilcileri ise daha çok devlet müdahaleciliğinin yaratacağı dezavantajlar üzerinden iktisadi liberalizmin temel ilkelerine bağlılıklarını göstermeye çalışıyorlardı. Bir bütün olarak bakıldığında ise eleştirilerin karşılıklılığına rağmen pek çok düzenlemede ise ortak hareket eden bir parti için “dayanışma”⁸ söz konusuydu.

Eleştirinin görece serbest olduğu İttihat ve Terakki'nin erken evresinden pek çok eleştirel akım klasik okulu şiddetli bir şekilde eleştirmekteydi. Bu durumun en fazla gözlemlendiği yerlerden biri Partinin gazetesiydi. İttihat ve Terakki gazetesinde her türden görüşe açık olduğunu ilke olarak benimsemesi neticesinde devlet sosyalizmi kavramından devletin müdahaleciliğine kadar uzanan farklı önerilerin yer bulduğu bir erken İttihat Terakki pratiği gözlenmektedir. Oldukça flu olan bu yaklaşımların ortaya çıkmasında İttihatçıların kendi içindeki hayranlıklarının önemli bir etkisi vardı. Fransız ve Almanlara duyulan hayranlar içinde daha belirgin bir yere sahipti. Özellikle Almanların başarıları iktisadi perspektiflerine esin kaynağı olmaktadır. Bu örneklemeler sadece parti çevresinde değil aynı zamanda eleştirel metinlerde de yer bulmaktaydı. Hatta Almanya'daki Bismarck'ın müdahaleleri kimi çevrelerde devlet sosyalizmi olarak tanımlanıyordu. Fakat partinin iktidara gelmesiyle birlikte bu fikirlerin ne kadarının devletin iktisadi politikalarına yansıdığı belirsiz olduğuna vurgu yapan Toprak, Mehmed Cavid Bey ve Kırkor Zohrap Efendi üzerinde devam eden tartışmalardan hareketle bu hatların kendi içindeki belirsizliğine rağmen kamusal alanda ve aydınların yazılarında karşılık bulunduğunu altını çizmektedir (Toprak, 2012, s. 88-91).

Meşruyet döneminin siyasal yapılarından dolayı Osmanlı aydının tartışmalarında sıklıkla kullandıkları “*hürriyet ve istibdat*” kavramlarının iktisadi boyutunu içine alan bir gündeme de kaynaklık etmiştir. Nitekim serbesti ile

⁸ Aşağıda iki düşünür üzerinden bu ilişkinin nasıl mümkün olduğunu daha net göreceğiz.

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

hürriyetin birbirlerini çağrıştıran hali iktisadi yaşamdaki karşılığı şu kavramlarla karşılık bulur: “*serbesti-i mukavela*”, “*serbesti-i mübeadelat*”, “*serbesti-i rekabet ve serbesti-i ticaret*” ve “*teşebbüs-i şahsidir.*” Klasik okula ait bu kavramlar dönemin entelektüelleri tarafından sıklıkla kullanılmaktaydı. Toplumsal yaşamdaki çelişkilere rağmen bireyin çıkarlarını önceleyen ve bu önceliğin kendisinin toplumsal çelişkileri çözeceğine inanan klasik okul ilk etapta iktisadi düşüncede önemli oranda karşılık bulmuştur. Buna karşı klasik okula yapılan eleştirilerin odak noktası ise; Bireysel çıkarların bütünü olarak görülen toplumsal faydanın söylem ile hakikat arasındaki farkın gittikçe açılmasını görmemeleridir. Zaten bu yönüyle Avrupa’da haylice eleştiri konusu olmaya başlamışlardı. Daha da önemlisi ise geç kapitalistleşen ülkelerde başta dış ticaret üzerinden tarım sektöründe oluşan bağımlılık hali olmak üzere, sermayenin yeniden dağıtımında ortaya çıkan etno-dinsel farklılaşmalarda Osmanlı aydınının eleştiri oklarını okula ve okulun Türkiye’deki temsilcilerine yöneltmesine neden oluyordu.

İttihat ve Terakki içinde etkin bir konuma sahip olan Mehmed Cavid Bey sadece bir düşün insanı değil aynı zamanda partinin iktisadi politikaları üzerinde etkili olmuş bir politikacıdır. Mehmed Cavid Bey’in yazdığı “*İlm-i İktisad*” adlı eserde klasik okulun önemli temsilcilerinden olan Ricardo’nun rant teorisini detaylıca ele aldıktan sonra mülkiyet türlerini tariflemeye girişmiştir. Buna göre küçük, orta ve büyük mülkiyet şeklinde sınıflandırdığı mülkiyet tiplerinin avantaj ve dezavantajlarını klasik okul içinden açıklamıştır. Bu bağlamda öncelikle küçük ve büyük mülkiyet tiplerinin kendine has özellikleri/faydaları olduğunu dile getirir. Küçük mülkiyet tipinin arazi ekiminin sağlıklı yapılacağına dair ilk tezlerinin yanı sıra sanayi ile büyük mülkiyet tipinin uygun olmadığını iddia ederler ki Cavid Bey bu iddiaya katılmamaktadır. Aile içi üretimin üretim giderlerinin azaltılmasında önemli bir faktör olduğunu, ayrıca iyi ahlakın oluşturulmasında etkili olacağından bahseder. Buna karşı büyük mülkiyetli örgütlenmelerin modern tarım tekniklerine daha hızla ekleneneceğini vurgular. Büyük mülkiyette tarımsal makinenin kullanımı ile emek gücünde yaşanan tasarruf arasındaki pozitif ilişki altını çizdiği bir başka noktadır. Bu bağlamda emek gücündeki süreklilik/süreksizlik, ambar, kuyu gibi tarımsal altyapıların durumu/kapasitesi büyük mülkiyetlerde tasarrufu etkileyen faktörlerin ilkleri olarak görülmüştür (Mehmed Cavid, 2001, s. 107-119). Mehmed Cavid Bey çalışmasının dördüncü bölümünü ise arazinin işletilmesi yöntemlerine ayırmıştır. Buna göre aile işletmesi, ortakçılık veya yarıcılık ile kiralama şekilleri olmak üzere üç işletme türünden bahsettikten sonra bunlar içindeki verimlilik/uygunluluk meselesini ele almıştır. Küçük aile işletmeciliğini savunmak ile birlikte büyük aile işletmeciliğinin kapitalist işletme modeline daha uygun ve yatkın olduğunun altını çizer. Üretim maliyetlerini dönüm başına düşen miktar üzerinden hesaplamaya katılması gerektiğini vurgulayarak büyük çiftlik modelinin verime olan etkisini açığa çıkarma çabası içindedir. Diğer taraftan kiracılık modelinin süresinin oldukça önemli olduğunu ve değişen koşullardan ötürü kiralama sürelerinin uzun olarak alınır iken; “değişen koşullar” ile ilgili şerhin düşmesini önermektedir (Mehmed Cavid Bey, 2001, s. 125-128). Bu önermenin kendisi esas olarak terakkinin tarımsal yapı üzerindeki “olumlu” etkisine vurgu yapmayı içerir.

Mehmet Cavid Bey sermayenin tarımsal kesim üzerinde yaratacağı etkiyi “pozitif” olarak görmektedir. Milli iktisat okulunun Türkiye aydını içindeki popülaritesinin gittikçe artmasına rağmen hem bürokrasideki görevi nedeniyle hem de yazdıklarındaki klasik okul savunuculuğu ile Mehmet Cavit dönemdaşları içinde önemli ve farklı bir yerde durmuştur. Milli iktisatçıların ötesinde sosyalistlerle mecliste girmiş olduğu tartışmalarda klasik okul ve dolayısıyla sermaye sınıfının savunusunu yapmaktan geri durmamıştır.

Türkiye entelektüel arka planında önemli bir dönemeç olan İttihat ve Terakki erken dönemi yazını pek çok görüşün kendine yer edindiği bir aşamadır. Bu bağlamda sol/Marksist yazarlarında düşün hayatı içinde bulunmaları ve düşüncelerinin dönemin çeşitli dergilerinde yer ediniyor olması Osmanlı’dan Cumhuriyet’e evrilecek olan politik iktisadın kaynağının önemli aşamalarından bir tanesinin bu evre olduğunu hatırd tutmayı bir zorunluluk olarak kendini dayatır. Bunlar içinde İttihat Terakki Partisi ile ilişkileri yoğun olanlar ve aynı zamanda İttihat Terakki üzerinde etili olan/lar bu çalışma için önemlidir. Nitekim Parvus Efendi 1910-1914 yılları arasındaki İstanbul yaşamı evresinde Jön Türklerle kurduğu ilişkiler onlara yer yer danışmanlık yapmış olmasının ötesinde özellikle “*Türk Yurdu*” dergisinde yazdığı iktisat ile ilgili metinleri hem entelektüel alana ufuk katmış hemde tartışmalı olmak ile birlikte İttihat ve Terakki’nin kimi iktisadi politikaları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Parvus Efendinin Türkiye yazın hayatında yeri milli iktisat politikalarıyla marksist düşünce arasında kurduğu çelişkili bağdan kaynaklanmaktadır. Parvus’un iktisadi yapı üzerinden kurguladığı Avrupa merkeziliği karşıtlığı önermesiyle doğucu, kültürcü Osmanlı bakış açısına sahip aydınlara yeni bir bakışın katılmasında en önemli rolü olmuştur. Bu bakış açısı ise yapısal durumdur. Parvus’un özellikle anti emperyalizm perspektifini ülke gündemine yerleştirilmesinde önemli bir payı vardır. Dahası Parvus’un iktisadi perspektifinin merkezinde Marksist bir bakış açısının olmasına rağmen, Osmanlı devletinin milli bir sanayileşme stratejisinin gerekliliğine olan inancını ifade etmesi çelişkili halin ilk elden dışa vurumu olmanın yanısıra emperyalizme ancak böyle direnç gösterilebileceği önermesi bu çelişkiyi “bastıran” sebep olarak daha sonra çokça hegemonik söylem olarak kullanıla gelmiştir. Parvus bu “çok” yönlü yaklaşımları nedeniyle Osmanlı devletinin geç döneminde fikirleriyle aydınları etkilemiş bir düşünürdür. İttihat Terakki’ye “danışmanlık” yaptığı dönemlerdeki tavrının -milliyetçilerle ortaklaştırması- onun reel politiğine denk gelme hali olarak ta okunabilir. Rusya’daki devrimin önün açılabilmesi için Almanya ile birlikte savaşa girilmesi gerektiği konusunda İttihat ve Terakki kadroları üzerinde telkinde bulunması Rusya’daki devrimcilere dolaylı bir destek olarak okunabileceği gibi Alman devleti ile ilişkilerinin bir sonucu olabilir. Bunun ötesinde profesyonel bir ilişkinin (devrim taciri) parçası olarak görüldüğü ve bundan dolayı büyük sermaye kazanımlarının olduğunun hatırd tutulması gerektiği de bir başka gerçektir. Karaömerlioğlu Parvus’u “*kozmpolit entellektüel ve eylemci*” kişiliğine rağmen Türkiye yazınında görünür olmadığını ifade eder. (Karaömerlioğlu, Mayıs-Haziran-Temmuz 2006: 159-171). Yaşadığı dönemdeki etkinliğine rağmen sonrası dönemde ihlal edilmiştir. Bu ihlal hali onun fikirlerinin

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

İttihat ve Terakki politikaları üzerindeki etkisini hafifletmez. Çalışmamız konusu olan kırsala dair düşünceleri ise bunlar içinde önemlilerindedir. Nitekim bunlar içinde köy ve köy ekonomisi ile Türkiye aydını arasındaki ilişki zayıflığına getirmiş olduğu eleştiriler ve çözüm önerileri üzerinde durulması gerektiğinin ilk elden nedenleridir (Karaömerlioğlu, 2013, s. 8).

Parvus Efendi “*Türk yurdu*” dergisinde yazmış olduğu makalelerde aydınların köylü ile ilişki kurmamalarını hem köylülere yapılmış haksızlık olarak görür hemde devletin bel kemiği olan bu kesimin görülmemesi olarak değerlendirmiştir. Parvus’a göre milli bir iktisadın kurulması ve aynı zamanda milliyetçiliğin gelişmesi ancak köylülerle ilişki kurularak mümkün olabilir. Oysaki Türk milliyetçilerinin bu kesime yüzünü çevirdiğini altını çizerek Parvus’a göre Jön Türkler köylüler hakkındaki söylevlerine rağmen pratikte onların refahı için bir şey yapmamışlardır (Karaömerlioğlu, 2013, s. 20-23). Parvus sadece söylem eleştirisi getirmemiştir. Aynı zamanda dönem Türkiye’sinin zirai yapısını ele alan metinlerde kaleme almıştır. Örneğin “*Türk Yurdu*” dergisinde ele aldığı “*Türkiye’de Ziraatın İstikbal*” adlı makalesinde Türkiye zirai hayatında önemli yer tutan zahire ve meyve hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder; zahire fiyatları mevsimsel dalgalanma ve farklı ülkelerdeki üretim rekoltesine göre yoğun değişim göstermesinden dolayı Türkiye ziraatının dezavantajları olduğunun altını çizmektedir. Yine kişi başına düşen ekim alanını Avrupa’nın bazı ülkeleri ve Rusya ile karşılaştırdıktan sonra Osmanlı Türkiye’sinin bu oranının hayli düşük olduğunu vurgular. Bu durumun altındaki asıl sebebin kullanıma açılan alanının Türkiye arazisinin çok küçük payına denk gelmesi olduğunu vurgulayan Parvus özellikle devletin kendi köylüsünü eğitimden geçirecek bir tarımsal politikaya ek olarak demiryolu politikasındaki askeri ihtiyaçlar önceliğine ziraat alanlarının da eklendiği bir perspektife doğru evirmesini önermektedir. Eğer bu sağlanabilir ise ziraat alanında sermaye artışının yaşanacağını ürünlerin depolama sistemiyle desteklenmesi halinde fiyatlarının mevsimsel değişimlerden daha az etkileneceği bir çerçeveye bürüneceğini iddia etmektedir. Bu perspektifin en önemli saç ayaklarından bir tanesinin de tarımda sendikalaşmak olduğunu vurgulayan Parvus böylece köylülerin tacir ve faizcilerin kurbanı olmaktan kurtulacağını iddia eder (Parvus, S. 49, s. 20-24). Parvus’un köylü ve devlet adlı iki bölümlük metninde ise savaş sonrası Anadolu köylüsünün halini ele almaktadır. Balkan savaşı nedeniyle ortaya çıkan toprak kaybını da göz önüne alarak 1328 ile 1329 yıllarını karşılaştırır. Zahire, tütün ve ipek üzerinden yapılan bu karşılaştırmada üretimdeki payı yüksek olan zahirenin vergi içindeki payının ve bir önceki yıla göre aşar vergisi olarak toplam miktarının azaldığının altını çizmektedir (Parvus, S. 57, s. 154-156). Fakat köylüler bütün zor şartlara rağmen ağnam ve aşar vergisi miktarlarını bir önceki yıla göre arttırmışlardır. Köylünün bu başarısına rağmen onun kendi şartlarını düzeltemediğinden söz eden Parvus çözüm araması gerekenlerin ise köylüyü cahillik/mektepsizlikle suçladığının altını çizmektedir. Ucuz kredi ve mektep bulamayan köylüye vergi oranları arttırılarak yöneticilerin yaklaştığını vurgulayarak bu politikanın yanlışlığını dile getirmektedir. Ona göre köylülüğün yaşam bulabilmesi için; uygun koşullarda kredi, oranı azaltılmış bir aşar vergisi ve kendi

işlediği arazinin mülk olarak kendisine bırakılması gerekli zorunlulukların başında gelmektedir (Parvus, S. 58, s. 171-172).

Sonuç

Tanzimat'tan meşruiyette akan düşünsel evrimin bu aşamadaki kırsal çerçevesi bir önceki dönemin açmış olduğu güzergahta devam etmek ile birlikte onu aşan bir muhtevaya sahiptir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli neden pek çok düşünürün çalışmasında da görüldüğü üzere Avrupa'daki iktisadi tartışmalardan haberdar olan bir aydın zümresinin yazın dünyasında daha belirgin yer bulmasıdır. Adam Smith'ten, Ricardo'ya, List'ten Marx'a kadar uzanan düşünsel çeşitlilik; hem kırsal etrafındaki tartışmada hemde genel olarak tarımın iktisadi, siyasal ve sosyal yaşamdaki rolüne kadar pekçok metinde de yer bulmuştur. Milli iktisatçıların köylülere dair perspektifi bu entelektüel arka plana gönderme yapmak ile birlikte esas olarak Osmanlı kırsalının kapitalizme eklenmesiyle birlikte ortaya çıkan sorunların yakıcılığı bir başka neden olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı'nın yapısal durumuna bağlı olarak oluşan eşitsizlikleri tarifleyecek arka plan ile gündeme alınmaya başlanmıştır. Hal böyle olunca izleri günümüze kadar uzanan bazı ana iktisadi okul anlatılarının daha da netleşen perspektiflerinin iktisadi yaşamı tariflediğini gözlemlemekteyiz.

Bu dönem düşünürlerinin kırsal alan ile ilgili sorun alanları mülkiyet eşitsizliği, tarımda teknolojik müdahale isteği, tarım ve kırsal alana dair eğitim politikaları, pazara ulaşım konusundaki altyapı eksiklerinin giderilmesi gibi daha spesifik sorunlardır. Aydınlar sorunları terakki/kalkınma etrafında yoğun olarak tartışmışlardır. Özellikle dış ticaret üzerinden gerçekleştirilen bu eleştirel tutumun öneri seçenekleri arasında devletin müdahalecilik ile ilgili düzenlemeler yapması isteği daha da belirginleşmeye başlamıştır.

Bunun yansırı tarım ve sanayi ülkesi mi olunacağı şeklindeki erken dönem tartışmalarının etrafındaki yoğunlaşmayı bir önceki dönemden temel olarak milli iktisat merkezli bir okuma perspektifiyle farklılaştırmaya başladıkları gözlenmektedir. İktidar ilişkileri de göz önüne alındığında partinin Türkçü kanadına yakın olmaları nedeniyle yavaş yavaş söylem düzeyinde de olsan Türk milleti söylemi etrafında bir hegemonik söylem ürettiğini göstermektedir.

Son olarak söylenmesi gereken bir başka nokta kırsal ile aydın arasındaki ilişkide söylemin ötesine geçecek adımların atılması gerektiği de ilk defa daha cesaretli bir dile getirilmiştir. Bu bakış açısında sadece mevcut durumu tasvir etmekle kalınmaması sıkça vurgulanmaya başlanmıştır. Artık eylemlilik evresine geçilme istediği de metinlerde yer bulmaya başlamıştır. Bunun en tipik örneği narodniklerden de esin kaynağını alan kırsala gitme düşüncesidir.

Kaynakça

Arıkan V. Sema(1996). *Nizam-I Cedit' in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Layihası*, Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları

- Çakmak Diren(2011). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi*, İstanbul: Libra Kitap.
- Efendi Sakızlı Ohannes(2015). *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1 Mebadi-İ İlm-İ Servet-İ Milel*, Haz: Dığırlioğlu Filiz, Genç Hamdi, Özgür M. Erdem, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Genç Mehmet (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Gökalp Ziya(1970). *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Devlet Kitapları.
- Karaömerlioğlu Asım(2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaömerlioğlu Asım(Mayıs-Haziran-Temmuz-2006)“Rusya, Almanya ve Türkiye’de Büyük Bir Kozmopolit Entelektüel Ve Eylemci: Helphand-Parvus”, Doğu-Batı Dergisi, Entellektüeller III, Yıl 9 S. 37, ankara, doğu batı yayınları, 158-179 (içinde).
- Koraltürk Murat, Çetin Cem(2005). “Türkiye’de Liberal İktisadi Düşünce”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm C.7, İstanbul, İletişim Yayınları, 316-355(içinde).
- Köymen Oya(2008). *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Küçük Yalçın(1984). *Aydın Üzerine Tezler I: 1830-1980*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Mehmed Cavid Bey(2001). *İktisat İlmi = (İlm-İ İktisad): (Mekteb-İ İdadiye Mahsus)*, Sema Alpun Çakmak (Çeviren), İstanbul: Liberte Yayınları.
- Özgür M. Erdem, Duman Alper, Kaya Alp Yüce (2017). *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk Şevket(2005), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parvus(1914). “İktisadiyat: Türkiye’de Ziraatin İstikbali”, Akçuraođlu Yusuf (Müdürü), *Türk Yurdu*, Yıl 3, C.5 Sayı: 49, İstanbul: Tanin Matbaası, Şefkatli Murat(Editör)(1999). *Türk Yurdu* C 3, Ankara: Tubitay Yayınları, 20-24(içinde).
- Parvus(1914). “İktisat: Köylü ve Devlet”, Akçuraođlu Yusuf (Müdürü), *Türk Yurdu*, Yıl 3, C.5 Sayı: 57 , İstanbul: Tanin Matbaası, Şefkatli Murat(Editör), (1999). *Türk Yurdu*, C 3, Ankara: Tubitay Yayınları, 154-156(İçinde).
- Parvus(1914). “İktisat: Köylü ve Devlet”, Akçuraođlu Yusuf (Müdürü), *Türk Yurdu*, Yıl 3, C.5 Sayı: 58, İstanbul: Tanin Matbaası, Şefkatli Murat(Editör)(1999). *Türk Yurdu*, C 3, Ankara: Tubitay Yayınları, 171-173(İçinde).
- Sarfati, Metin(2017). “List’in İktisadi Düşüncesinin “Türkleştirme Süreci” Üzerindeki Yansımaları”, Özgür M. Erdem, Duman Alper, Kaya Alp Yüce (Derleyenler), *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, İstanbul, İletişim Yayınları, 131-168(içinde).
- Sayar Ahmed Güner(2000). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem’den II. Abdülhamid’e)*, 2. bs., İstanbul: Ötügen.
- Sönmez Ahmet(2017). “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu İçin Bir İhtimalin Tartışılması: Mehmet Sadık Rifat Paşa ve Kameralizm İlişkisi”, Özgür M. Erdem,

Duman Alper, Kaya Alp Yüce Kaya(Derleyenler), *Türkiye’de İktisadi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları, 93-130(içinde).

Tolga Osman(1949). *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü Neşriyat No: 14, İstanbul: Doğan Kardeşler Yayınları A Ş. Basımevi.

Toprak Zafer(1984). “*Osmanlı Narodnikleri: “Halka Doğru” Gidenler*”, Toplum ve Bilim, S. 24, İstanbul: iletişim yayınları, 69-81(içinde).

Turkay Mehmet(2009) *Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik, Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar*, İstanbul: Sav.